

Blandl Borbála

Auch eine Geschichte der Aufklärung – egy átfogó narratíva nyomában¹

Forczek Ákos. 2021. *Jóteköny könyörtelenség. A német felvilágosodás végjátéka*. Budapest: L'Harmattan. 284 oldal, 3490 Ft.

Forczek Ákos könyve nyerte 2020-ban az egyik legrangosabb magyar filozófiai kitüntetését, a Cogito-díjat. Az írás disszertációnak készült, a 2021-ben védett értekezés alcíme: *A német felvilágosodás végjátéka az iskolafilozófia hanyatlásától a transzcendentálfilozófiai fordulatig*. Filozófiatörténeti munkát ígér a cím, ha konkretizáljuk a benne szereplő korszakjelölket, akkor *A tiszta ész kritikája* megjelenésének idejéről szól, arról az időszakról, melynek során a kanti transzcendentálfilozófia jó időre leparancsolta a színpadról a leibnizi metafizikában gyökerező wolffianus iskolafilozófiát. Forczek a filozófia történetében hagyományosan nagy figyelemmel kitüntetett átmenet elbeszélései helyett, amelyek a Kant és Hegel filozófiája közötti eredetviszonyokat próbálják magyarázni vagy rekonstruálni, egy inkább történeti feltárással alkalmasnak tűnő időszakot és perspektívát választott tárgyául. A témaválasztás állásfoglalás: a szerző szemmel láthatóan nem azt a hagyományt kívánja folytatni, amelyik „a klasszikus német filozófia”² kialakulásának elemzését és meghatározott szempontú értékelését tartja szem előtt. Célja, hogy egy egységes, a történeti adatokból (jelen esetben tudományos igényű vagy populárfilozófiai írásokból) következő elbeszéléssé formálja a felvilágosodás korához kapcsolódó képzeiteinket. Ez az elbeszélés persze dialektikus, hiszen magának a felvilágosodásnak a legbelsőbb törekvései is dialektikus konfliktusban állnak egymással. *A jóteköny könyörtelenség* az önmaga felszámolására készülő humanista metafizika története, a felvilágosodás pedig ennek az önfelszámolásnak a játéka, egy végjátékhoz vezető negatív dialektika.

A könyv gerincét alkotó wolffianus, illetve populárfilozófiai szövegek elemzéseirehöz magától értetődően társul a jelenkori, vagy kvázi-jelenkori számvetés igénye is. Ez utóbbihoz támpontokat is ad a szerző: Mannheim, Foucault és Lukács György jelentik számára a legfontosabb kiindulási pontokat a bevezetés szerint, „még akkor is, ha egyébként a kutatási anyag sajátosságai miatt nem sűrűn” támaszkodik műveik konkrét szöveghelyeire. (17–18) A könyv fontos szerzői még persze Hegel, Marx, Max Weber, Adorno és Habermas, hogy csak a legkézenfekvőbb gyakran meg nem nevezettek említsem. A felvilágosodás fogal-

DOI: 10.54310/Elpis.2022.1.13

1 A cím Herder *Auch eine Philosophie der Geschichte* (1774), illetve Habermas *Auch eine Geschichte der Philosophie* (2019) című műveire utal.

2 Ezt az engelsi terminust idézi Forczek könyvének 254. oldalán, alfejezetcímként. Idézőjelek az eredetiben.

mának jelenleg is ható nagy klasszikus narratíváihoz Forczek nem kapcsolódik: a hegelizhez azért nem, mert az általa tárgyalt szellemtörténeti képződmény (a német felvilágosodás végjátéka) Hegelnél túlságosan is kis teret kap. A felvilágosodás belső harcai szerinte nála inkább a francia szellem ügyei, nem pedig a majdnem-kortárs közeg közelsége miatti torzító perspektívában látott, vagy éppen meg sem látott német dinamikákéi. *A felvilágosodás dialektikájával* más a helyzet: ezzel a „mesterelbeszéléssel” (16) nem tartalmi a távolságtartás oka, mint *A szellem fenomenológiája* esetében, hanem módszertani. Forczek a történeti mikroelemzéseket választja az analógiás-esszészerű megközelítés helyett. És ezzel egy újnak tűnő konstelláció jön létre a felvilágosodástörténetek sorában: egy valóban elfelejtett gondolkodói világ³ sokáig félhomályban rejtőzködő régészeti emlékei válnak ismét saját jogon megnyilvánuló entitásokká. Ezek az emlékek azonban nem amiatt felejtődtek el, mert érdektelenné, eklektikussá, elavulttá vagy megalapozatlanná váltak a nagy szellemi alkotások árnyékában vagy fényében, bár nyilván sok esetben ez is állhatott a háttérben, hanem az őket szétfeszítő belső dialektika logikájának következtében. Mivel (Forczek tézise szerint) a felvilágosodás története az önfelszámolás története, magától értetődő érdekünk elfelejteni, nevetségessé és vállalhatatlanná tenni, amit csak elveszíteni tudunk akkor, ha meg akarjuk valósítani az „abszolút felvilágosodást”. Forczek módszertani döntésének köszönhetően ennek mikrológiai rekonstrukcióját olvashatjuk most. Ez a szerző megállapítása szerint „léptékproblémákhoz” vezet, hiszen Kant főszereplő ebben a történetben, azonban *A játékosny könyörtelenség* perspektívájában pont nem a főszereplőre van szükség. Forczek szavaival:

egészen eltérő rangú „írástudók” sokaságát viszem színre, hogy megjeleníthessem általuk a gondolkodás fő tendenciáinak egy-egy mozzanatát. E tendenciák iránypontja pedig természetesen Kant. Ebből viszont nem az következik, hogy a königsbergi filozófus alakja végül élesen kiválik háttéréből; ellenkezőleg: ebben az „áramlásban” óhatatlanul elhalványul nagysága és eredetisége. Egy Kant-monográfiában ez megengedhetetlen lépték-probléma volna – ám ez a tanulmány nem Kant-monográfia. (17)

Ennek a képzetkonstellációnak a felvázolása önmagában véve is poétikus tett, érdemes szem előtt tartanunk a könyv további fejezeteinek olvasásakor. Kicsit arra az eljárásra emlékeztet, amelyet maga Kant alkalmazott a *Pragmatikus érdekű antropológiában*, ahol a középponti tanítás, a transzcendentális filozófia minden elemétől utólag, mesterségesen

³ Az „elfeledett” német felvilágosodás újraolvasása persze nem új ötlet, hanem szép hagyománnyal büszkélkedő kutatási irány, nem csak Németországban. Christian Wolff több művét is lefordították angolra, és komoly erőfeszítések történnek a német antropológiai hagyomány feltárására is. Ennek persze megkerülhetetlen alakja Kant, a maga antropológiájával – a *Pragmatikus érdekű antropológia* alapjául szolgáló előadások kritikai kiadása 1997-ben jelent meg az Akademie Ausgabe 25. köteteként, újabb lökést adva ezeknek a kutatásoknak. Legújabban magyarul is megjelent Christoph Menke *Erő – Egy esztétikai antropológia vázlata* című könyve, amely ugyanezen a „történeti anyagon” dolgozva, más módszerrel kísérte meg ennek az elnémuló hagyománynak a felmutatását.

elzárt tapasztalati anyag rekonstrukciója zajlik. Ahogy az *Antropológiában* megképződött egy *A tiszta ész kritikája* alakú lyuk, a *Jótevény könyörtelenségben* is megjelenik egy Kant formájú kitöltetlen bemélyedés. És persze, a szerző által említett szellemtörténeti munkák sorából (Mannheim, Foucault, Lukács) Foucault korai munkáihoz kerül közel a *Jótevény könyörtelenség*: csakhogy amíg *Foucault* elsősorban francia levéltári anyagokon végezte a kutatását, Forczek a német felvilágosodás „másodvonalának”⁴ (néhány kivételtől eltekintve) publikált szövegein.

A könyv egyik legfontosabb tézise az, hogy a wolffianus képességmetafizika belső konfliktusba keveredik azzal az új típusú munkaantropológiával, amelyet ő maga is propagál – és ebből a konfliktusból végül a metafizika kerül ki vesztesen. Forczek konklúziója az, hogy a felvilágosodás e belső konfliktusa elkerülhetetlen módon öngyarmatosításban végződik: „Die Aufklärung ist auch ein rassistisches Projekt, es tut mir Leid” (252) – az individuum ebben a hagyományban, úgy tűnik, alulmarad a közösséggel, a rassz a nemmel, a fantázia a képzelőerővel, a szétszórtság a figyelemmel szemben.⁵ A felvilágosodás ebben az olvasatában elsősorban meghasonlás, ahogyan Adorno diagnosztizálja Nietzschét idézve az Odüsszeusz-esszéiben:

Hegel óta kevesen ismerték föl világosabban a felvilágosodás dialektikáját Nietzschénél. Ő fogalmazta meg annak meghasonlottságát, ahogy a felvilágosodás az uralom iránt viselkedik. „Terjeszteni kell a nép körében a felvilágosodást, hogy minden pap rossz lelkiismerettel legyen pap – és így kell cselekedni az állammal is. A felvilágosodásnak az a feladata, hogy a fejedelmek és államférfiak egész viselkedését szándékos hazugsággá tegye.”

Másfelől a felvilágosodás mindig is eszközül szolgált

a kormányzás nagy művészei számára (Konfuciusznak Kínában, a Római Birodalomnak, Napóleonnak, a pápaságnak abban az időben, amikor a hatalom és nem csak a világ érdekelte) [...]. A tömegek öncsalása e pontot illetően, például a demokráciákban, fölöttébb értékes: az emberek jelentéktelenné tétele és kormányozhatósága üdvösnek tűnik, hisz „haladás”.⁶

Lássuk, hogyan néz ki ez az önfelszámoló dialektika alulnézetből. A könyv négy fejezetre tagolódik. Az első a teoretikus és a pragmatikus, a metafizikai és az antropológiai szféra kanti kettéválasztását szem előtt tartva a megismerésnek a TÉK

4 A „másodvonal” ebben az esetben nem értékmeghatározás, hanem a „klasszikus német filozófia” előretörése utáni olvasottsági mutatókat kívánja jelezni.

5 A fenti kijelentést a 2020. március 28-án megnyitott *The Faculty of Sensing: Thinking With, Through, and by Anton Wilhelm Ammo* című braunschweigi kiállítás kurátora, Bonaventure Soh Bejeng Ndikung tette a kiállítás megnyitója után adott interjújában.

6 Nietzsche 1901–1904, XIV. 206. Idézi: Horkheimer–Adorno 2011, 66.

első kiadásában adott hármás szintézis leírását veti össze a kéziratos hagyatékban és a *Pragmatikus érdekű antropológiában* adott kanti elemzésekkel. Ez a fejezet egyfajta elméleti alapvetésként szolgálhatna az utána következőkhöz, azonban – a kötetnek a bevezetőben ismertetett módszertani elvei okán is – nem ez a helyzet. A kötet fejezetei autonómok, ha nem is függetlenek egymástól, de nem támaszkodnak rendszerszerűen egymásra. Ez már abból is látszik, hogy közülük több is megjelent már önálló tanulmányként a kötet elkészülte előtt. A közöttük lévő kapcsolat szoros, de nem szisztematikus, abban az értelemben, hogy nem feltételezik, csupán megerősítik egymás igazságát. Forczek valóban történetet mesél. Az első fejezet feladata ebben a történetben az, hogy röviden felvázolja a megismerés TÉK-ben adott „kritikai paradigmájának” alapvonásait, szembeállítva vele az antropológiai írásokba száműzött, illetve a kéziratos hagyatékban maradt megfigyeléseket.⁷ Azt a történetet meséli itt el Forczek, amelynek során a transzcendentális rendszer kiépítése közben feltárulnak és (vagy) megképződnek a tapasztalattól független, mégis a tapasztalat lehetőségének alapját jelentő elvek és képességek, valamint a tapasztalati működésben adott, az előbbi elveket és képességeket valamilyen módon közvetítő jelenségek közötti különbségek. Ugyanannak a dolognak a két oldaláról van szó, de mégis hogyan? A „diszkurzív értelemképződés szigorúan teleologikus struktúrájáról” (29) szóló elgondolás, amely a „tapasztalatszerveződés alsó szintjeitől a fogalmi besorolás záró mozzanatáig” átfogja az emberi megismerés teljes szerkezetét, hogyan szolgálhatna alapul olyan jelenségekhez, amelyek (rendszerbeli pozíciójuknál fogva) elvben függetlenek ezektől a struktúráktól? Elegendő-e a transzcendentális sematizmusban megnyilvánuló rendszertani „rugalmasság” ahhoz, hogy az empirikus káosz súrlódásmentesen vagy legalábbis jól körülírható súrlódási pontokkal illeszkedjen a fogalmi keretekhez? Forczek a képzelőerő és a fantázia nem Kanttól származó, de Kant által is felhasznált különbségét jelöli meg a magyarázat lehetséges vezérfonalaként. A képzelőerő és a fantázia ugyanazt a munkát végzi, csak másképp: a képzelőerő fegyelmezett, a fantázia „költői”. A fegyelmezetlenség és a fegyelmezés kulcsszavak lesznek a következőkben, az egyik lehetséges kanti megoldása ugyanis a problémának az, hogy a jövőbe helyezi kérdés megválaszolását. Valamilyen módon egyeztetni kell a tapasztalat elvei és a tapasztalt jelenségek között, ez az egyeztetés lesz (igen röviden szólva) az emberi nem fejlődése, a felvilágosodás pedig nem más, mint az a történeti folyamat, amelyben ez a harmónia megvalósul. A felvilágosodás a tudatossá válás, a fegyelem és az önfegyelmezés folyamata ezek szerint.

⁷ Ennek a problémának a legjellegzetesebb összefoglalása magától Kanttól származik: *A pragmatikus érdekű antropológia* első könyve, annak is az első néhány fejezetéből feltehetően az idős Kant által saját kezűleg eltávolított, a magyar kiadásban hosszú lábjegyzetekben közreadott részekben, ahol röviden ismerteti a TÉK témáit *antropológiai nézőpontból*, és azzal a megjegyzéssel zárja rövidre a fejtegetéseket, hogy „de ez már a metafizikára tartozik”. Lásd Kant 2005, 44.

A második fejezetben a korszak szóhasználatának megfelelően értett antropológiai vizsgálatra kerül sor. Az antropológiai elemzés úgy általában véve (nem csak Kantnál, hiszen a terminus eredetileg elsősorban fiziológiai embertant jelentett) patologizál, méghozzá teoretikus kényszerből. Ahogyan az első fejezet is kimutatta, a „helyes elmeműködés” a TÉK tárgyalja. A helyes elmeműködés olyan transzcendentális elveknek van alávetve, amelyek a transzcendentális kritika módszerével tárhatóak föl és alkalmazhatóak. Nincs megfigyelhető mintázata, amelyen keresztül külsőleg megragadható lenne. Az antropológia egyik feladata ezzel szemben a megbízhatóan azonos mintázatok szerint hibázó működésmódok megfigyelése és osztályozása lenne, amit Kant az egyik prekritikai írásában *onomasztikon*nak nevez.⁸ A felvilágosodás diskurzusában azonban van egy olyan elmeműködésbeli hiba, amelynek helyzete szisztematikus szempontból egyedülálló: ez a magyarra általában rajongásként fordított *Schwärmerei*. Ahogyan Forczek fogalmaz:

Aki beleolvass az általában Cagliostroval, Mesmerrel, Gaßnerrel és Swedenborggal együtt emlegetett Johann Caspar Lavaternek, „százada legnagyobb *Schwärmerének*” „legkártékonyabb könyvébe”, *Az önmegfigyelő titkos naplójába* (*Geheimes Tagebuch von einer Beobachter Seiner Selbst*), azt tapasztalhatja, hogy a kétkötetes munka vallásfilozófiai alapvetése úgyszólván szimmetrikus a morális vallás kantii elméletével: az egyik a másik ellenképe, „negatív horizontja”. (60)

A *Pragmatikus érdekű antropológiában* az „Önmagunk tudatáról” címet viselő fejezetben egy másik rajongó, Albrecht von Haller igen hasonló című könyvét⁹ hozza fel példának Kant. Ezek a részek szólnak az *Antropológiában* önmagunk megfigyelésének tiltásáról, amelyet Forczek is elemez az előző fejezetben, a „belső érzék paradoxona” címszó alatt. Itt arról van szó, hogy minden képzetünk a belső érzékben adódik a számunkra, de vannak olyanok is, amelyek a külső érzékben nem jelennek meg. Azokról a képzetekről van szó, amelyek csak az időben hozzáférhetőek. A rajongás ebben a kontextusban azt a viselkedést jelöli, amikor kizárólag a belső érzékhez tartozó képzeteinket teljes értékű, térben és időben egyaránt meghatározható képzetekként kezeljük. Az *Antropológia* álláspontja ezzel kapcsolatban az, hogy ilyenkor az ember elméje *csúsztatást* (*Verschiebung*) hajt végre: az értelem önkéntelenül is kiegészíti a csonka képzeteket, méghozzá olyan téri aspektusokkal, amelyeket „kívülről hurcol be” az elmébe. Vagyis amikor a rajongó ember saját elméje működését figyeli meg, öncsalás áldozatává válik, de ami még ennél is sajátosabb: maga az értelem válik ilyenkor a hamisítás aktorává, méghozzá tudattalan működésében.

Forczek ennek a patologizálási folyamatnak az egyéb összetevőiről mesél, amelynek Kant csupán az egyik, talán nem is a legnagyobb hatású résztvevője. A mindent magában

⁸ Kant 2003, 418.

⁹ Albrecht von Haller: *Az íróról és önmagáról tett megfigyeléseinek naplója I–II.* (*Tagebuch seiner Beobachtungen über Schriftsteller und über sich selbst*), lásd Kant 2005, 29.

foglaló, végtelen, ám feltáratlan tudat leibnizi metafizikai koncepciójából eredő, a wolffi „sötét képzetek” felett pásztázó figyelem és a figyelmetlenség tudatban folyamatosan futó játéka kedvelt témája a kor pszichológiai traktátusainak. Kantnál (szintén az *Antropológiában*) a figyelem egyenesen az életerő és annak „szisztematikus” megfelelője, a belső érzék intenzitásának fokozódását, a figyelem ellentéte pedig az életerő egészen a halálig történő elhalványulását jelenti.¹⁰

Forczek a wolffiánus Georg Friedrich Meier, Moses Mendelssohn, Kant és Marcus Herz¹¹ példáján mutatja be, mi történik a wolffi *fundus animae*val, a „lélek sötét alapjával” a felvilágosodás előretörésének különböző stációiban. A transzcendentális fordulat zárójelzésével Marcus Herz, az orvosfilozófusig, Kant jóbarátjáig követi figyelemmel a *fundus animae* tanának átalakulását (Kant, mint ismert, nem fiziológiai magyarázatot kívánt adni a tudat bizonyos defektusaira). A követhetőség és a tömörség érdekében a Forczek által is idézett Herz-mondatokat hívom segítségül a tudattalan új, a leibnizi metafizikától elszakadó magyarázatának szemléltetésére (56):

[A lélek nem] afféle térbeli tartály, benne minden valaha birtokolt idea lerakatával, amelyek jelenlétéhez csupán a tudat fénye hiányzik [...]; úgyhogy ha e fény egyszer szétáradna fölöttük, szemléletileg a lélek elé kellene tárulnia az élete összes megjelenítését tartalmazó, egész szörnyű készletnek. [...] [De a megjelenítések] csak annyiban vannak jelen, amennyiben a lélek rendelkezik velük, vagyis amennyiben a gyakorolja rajtuk erőinek tevékenységét: márpedig akkor azt kellene állítanunk (amivel nehéz egyetérteni), hogy a lélek folyamatosan, minden pillanatban tudattalanul gyakorolja erőit a megjelenítések egész végtelen tömegén; mert ha csak egyet is elereszt egy pillanatra [...], ez [...] örökre eltűnik az eszközkészletéből.¹²

Herz koncepciójában „a sötétség nem az elraktározott képzetek, hanem az elsajátított készségek tudattalanja: minden képzet kialakít a lélekben valamiféle készséget – igen differenciált módon –, hogy az elme ezután »könnyebben« megjeleníthesse” azt. (57) Nagyon leegyszerűsítve: a sötét és világos képzetek szembeállítására helyére Herznél, és a kor több gondolkodójánál is a tudatra gyakorolt hatásuk szerinti megkülönböztetés kerül. Vannak képzetek, amelyek elementáris erővel hatnak ránk, vannak, amelyek elenyészően gyengével, vannak, amelyek fokozzák, vannak, amelyek csökkentik az „élet-erőnköt”, s elménk a rá gyakorolt hatások függvényében alkot, illetve veszít el lelki készségeket. Ezeknek az összefüggéseknek a tudatában már könnyebben érthetőek és jobban is magyarázhatóak a „lelki dieterika” és „lelki gimnasztika” kanti szófordulatai is:

10 Kant 2005, 75–78.

11 Az elemzett szövegek sorban: Meier 1765, Mendelssohn 1981, Herz 1791. Kantnál elsősorban *A pragmatikus érdeklő antropológiára* és az antropológiai előadásokra támaszkodik a szerző.

12 Herz 1791, 217, 229–30.

a lélek edzésére tett erőfeszítések így konkrét formákat is ölthettek a kor művelt polgárai számára. A lélek esztétikai kiművelése nemcsak a szépérzék és az általános intelligencia finomodását jelentette, hanem az „életérzékelés” fiziológiai fokozását, egy ténylegesen új emberi természet kimunkálásának lehetőségét is.

A kötet leghosszabb fejezete a harmadik. Ebben az első két fejezetben röviden összefoglalt elméleti fejlemények gyakorlati aspektusait vehetjük szemügyre, pontosabban azokat az elméleti tépelődéseket, amelyek a fenti megállapítások gyakorlati alkalmazhatóságával állnak kapcsolatban. Az itt elemzett szövegek részben etikai, részben hatalomtechnikai kérdéseket tárgyalnak. Ahogyan Forczek fogalmaz az előkészítő részben:

[M]ost is a wolffianus hagyománytól elszakadó gondolkodás kisebb-nagyobb eseményeit fogom rekonstruálni – Kant utáni perspektívából nézve: „múló epizódokat” –; ezúttal azonban megkísérlem fölvezetni a korszak átfogó elbeszélését is. Egy lehetséges „nagy elbeszélésről” van szó, amelybe az általam ismert összes „történet” belesimul: vagy úgy, hogy az alaptendenciát erősíti, vagy úgy, hogy „ellentörténetként” értelmezhető (ld. *Schwärmerei*), s akkor ugyancsak a főáramlat határozza meg. (97–98)

A fő tézis továbbra is az, hogy a wolffi progresszív metafizika által is propagált új munkaetika németországi elterjedése volt az oka annak, hogy a felvilágosodás emberképének is alapul szolgáló „tradicionális” metafizika gyors hanyatlásnak indult. Ez a hanyatlás tehát a kanti fordulattól függetlenül kezdődött, bár nyilván hatott a kortársi közegekben folyó vitákat élénken követő Kantra is. Forczek a fejezet első részében ezt a folyamatot a népamítás-narratívák közötti viták elemzésén keresztül mutatja be. Ehhez pedig a Porosz Tudományos Akadémia Spekulatív Filozófiai Osztályának 1777-es pályázati felhívására („Hasznos-e a népnek, ha becsapják, akár úgy, hogy új tévelygésekbe viszik, akár úgy, hogy megerősítik a meglévő tévelygésekben?”) érkezett válaszokat olvassa újra. (99) Az Akadémia kérdése provokatív, és úgy is tekinthető, hogy a felvilágosodás lényegét érinti: a hit és a belátás, a babona és a megismerés harcának állásáról kíván képet alkotni a beérkező válaszok alapján. Két szöveg kerül terítékre. Az első, „ortodox wolffianus” szerző nevét nem ismerjük, a második írás Rudolph Z. Beckeré. Röviden: az „ortodox” válasz a kérdésre az, hogy nem használ a népnek a felvilágosítás elmulasztása, míg Becker, aki a „progresszív felvilágosodás” képviselője ebben a vitában, igennel válaszol ugyanerre a kérdésre. Megint Forczeket idézve (aki pontos, mégis empatikus számvetést készít erről a dolgozatról): „Becker egyáltalán nem azt védte, amit védeni akart. Az igazságot szabadon áramoltató felvilágosult hatalomgyakorlás elveiről vázolt tervezete valójában a totális manipuláció bizarr látomása.” (110–111) Becker írása szimbolikus jelentőségű Forczek szerint. Egyrészt arra az akadémiai pályázatra készült nyertes mű, amely önmagában a kései felvilágosodás nyitópontjának tekinthető, másrészt akármilyen szándékkal is, de

éppen a felvilágosodás nevében propagálja a nép felvilágosításának akadályozását, önmagában megjelenítve a felvilágosodás eszméinek meghasonlottságát.

A fejezet második részének témája a gyönyör, az öröm és a boldogság *metafizikai* méltóság- és hitelvesztése (118), amelyet a szerző „a munka-, társadalom- és hatalomszervezés színterein lezajló formamozgásokkal” hoz összefügsbe. A cél „az affektus- és vágyháztartás szabályozásának a 18. század második felére jellemző tendenciájának” megragadása. A kiindulópont a wolffi felfogásból eredő boldogságetika, amelyben a cselekedetek helyénvaló mivoltát a cselekvő szubjektum „külső és belső állapotainak tökéletesedése” által generált jóérzés igazolja, a végpont pedig Kant kritikai etikája lesz. Az átmenet háttérben Forczek szerint itt is alapvetően a társadalmi átalakulások állnak, illetve az a jogkodifikációs munka, amelyik a 18. század második felében folyt német nyelvterületen, és amely nyilvánvalóan hatással volt a „jogmetafizikai gondolkodás” történetére is. Érdekes adaléka a gondolatmenetnek, hogy a korszak vágyról szóló tanításait Johanna Charlotte Unzer *Világbölcsélet nőknek* című könyvében mint a végletekig feszített fegyvelmezés és önfegyvelmezés példáján szemlélteti. (120)

A vágyról szóló korabeli diskurzusok elemzése után a szerző az etikában történt alapvető változásokat mutatja be. Wolff „boldogságetikáját” a következő, a *Német etikából* származó idézettel és annak rövid elemzésével jellemzi:

Ha az ember élete céljaként belső és külső állapota tökéletességét tűzi ki, s [...] úgy köti össze egymással valamennyi különös célját, hogy az egyik a másik eszköze, s végül az összes együttvéve a legfőbb cél eszköze, akkor akadálytalanul halad egyik tökéletességtől a másikig. És így maradandó gyönyörúsége van, és állandó örömet élvez, következésképp eljut arra a boldogságra, amelyre csak képes ebben az életben. Mármost mivel az ilyen életvezetés tudománya, amely által elérjük a boldogságunkat, nem más, mint a bölcsesség, így tehát a bölcsesség a boldogság tudománya. [...] Abból ismerjük meg a bölcsességet szerető elmét, ha azt halljuk valakiről, hogy semmit sem akar tenni vagy elmulasztani, amíg ki nem deríti, hogy ez boldogsága kárára vagy javára válik-e.¹³

A wolffi etika „cselekvésmegalapozási eljárása” kombinatorikus, a wolffianus szubjektum „állandóan kérdez, puhatolózik, kapcsolatokat sző, tanul”. (133) Kísérletezik, „az aktuális kihívásban az optimális érdekkonstelláción töpreng” (134–135), minden elemében elvszerűen empirikus, hiszen saját örömezzete többé-kevésbé pontosan tudósítja arról, hogy az adott cselekedet fokozta-e állapotának tökéletességét. E józan tapogatózás helyére lép a cselekedeteket a törvény feltétlen hatálya alá rendelő kanti morálfilozófia teljes „empirikus vaksága”, hiszen ennek szubjektuma „semmit sem tudhat tettei »tulajdonképpeni moralitásáról«, ugyanis a »belső törvényszéken« önvizsgálatot végző individuum (a belső

¹³ Wolff 1720, 208, 232.

szemlélet kritikai hitelvesztése után) többé nem férhet hozzá intelligibilis karakteréhez”. Cserébe azonban „»a nem-tulajdonképpen moralitás« területén kitűnően tájékozódik: azaz cselekedetei legalitásának és illegitásának kérdéseit a »külső törvényszéken« időközben megválaszolták”: a kitűnő tájékozódás kitűnő alkalmazkodást és a heteronómia kötelességen alapuló teljes felvállalását jelenti. (136)

A könyv negyedik, záró fejezete azokat a hatalomgyakorlási eljárásokat és manipulációkat tekinti át, amelyekkel a felvilágosodás képviselői szeretnék volna előmozdítani a társadalom boldogulását. A kanti *Antropológiában* is találunk erre utalásokat. A cél a „társadalmi gyakorlatok külső szabályozását kiegészítő belső kényszerek kimunkálása” (203) – ebbe pedig, és itt Kant egészen világosan fogalmaz,¹⁴ beletartozik „az ember morális diszpozíciójának politikai használata” is. (203) Ez utóbbi nyílt ellentmondásban áll a kanti filozófia, és általában véve a felvilágosodás (illetve talán: a korai felvilágosodás) legmeghatározóbb, humanista tételével, miszerint az egyén önmagában való cél. A kései felvilágosodás praktikái közé tartoznak maguk az antropológiai megfigyelések is, amelyeknek nem az a tárgya, hogy „mivé faragja a természet az embert”, hanem az, hogy „szabadon cselekvő lényként mit farag az magamagából, vagy hogy mit is faraghat, és mit kell faragnia”,¹⁵ valamint az „ész csele” típusú ténymagyarázatok, lényegében minden olyan törekvés a történelemfilozófiai elmékedésektől a pedagógiai módszereken át az esztétikai nevelődés gyakorlatáig, amely az emberi természet megváltoztatását célozza.

A *Jótékony könyörtelenség* teljesértékű áttekintést kíván nyújtani a kései felvilágosodás lényegi törekvéseiről, az elméleti alapoktól kezdve a belőlük táplálkozó mindennapi közösségi gyakorlatokig bezáróan. Többségében ritkán olvasott szövegeket elemez és helyez kontextusba úgy, hogy abból valóban kibontakozik a korszak egy lehetséges, egységes olvasata. Olyan olvasat ez, amely (részben a szerző háttérben maradó, de azért felvállalt teoretikus vonzalmái és belátásai okán) ahogy mondani szokás, megérdemli a folytatást.

14 „Nemünk karakteréhez tartozik az is, hogy miközben ez a polgári alkotmány felé küzdi magát, szüksége van a vallás fegyelmzésére is, hogy amit külső kényszerrel nem lehet elérni, azt belső (lelkiismereti) kényszerrel idézzék elő; tudniillik a törvényhozók politikai célokra használják az ember morális diszpozícióját.”

Kant 2005, 305, 6j.

15 Kant 2005, 9.

Bibliográfia

- Herz, Marcus. 1791. *Versuch über den Schwindel*. Berlin: Vossische Buchhandlung.
- Horkheimer, Max – Theodor Adorno. 2011. *A felvilágosodás dialektikája*. Ford. Bayer József et al. Budapest: L'Harmattan.
- Kant, Immanuel. 2003. *Prekritikai írások*. Ford. Ábrahám Zoltán et al. Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Kant, Immanuel. 2005. *Antropológiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Meier, Georg F. 1765. *Metaphysik. Dritter Theil: Die Psychologie*. Halle: Gebauer.
- Mendelssohn, Moses. 1981. „Psychologische Betrachtungen auf Veranlassung einer von dem Herrn Oberkonsistorialrath Spalding an sich selbst gemachten Erfahrung.” In *Gesammelte Schriften, Jubiläumausgabe. Kleinere Schriften*, szerk. Alexander Altmann, 163–168. Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag.
- Nietzsche, Friedrich. 1901–1904. *Werke*. Leipzig: Kröner Verlag.
- Wolff, Christian von. 1720. *Vernünfftige Gedancken von der Menschen Tun und Lassen, zu Beförderung ihrer Glückseligkeit, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*. Halle: Rengerische Buchhandlung. [*Német etika*]